

Osmanlı Son Dönem Âlimlerinden Seyyid Ali Haydar Zühtü Efendi (Hayatı, Ailesi ve Hādīkatü'l-'Uḳalâ' Adlı Kelâm Eseri)

One of The Late Ottoman Scholars Sayyid Ali Haydar Zuhtu Efendi
(His Life, Family and Kalām Work Hadīqat Al-Uḳalā)

Ayhan IŞIK

Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Karabük/Türkiye
Associate Professor, Karabuk University, Faculty of Islamic Sciences, Karabük/Türkiye
ayhanisik@karabuk.edu.tr | orcid.org/0000-0002-7017-2583 | ror.org/04wy7gp54

Makale Bilgisi

Makale Türü
Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi
06 Ocak 2025
Kabul Tarihi
29 Nisan 2025
Yayın Tarihi
30 Haziran 2025

Article Information

Article Type
Research Article
Date Recieved
06 January 2025
Date Accepted
29 April 2025
Date Published
30 June 2025

İntihal

Bu makale, iTenticate yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism

This article has been scanned with iTenticate software. No plagiarism detected.

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Ayhan Işık).

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Ayhan Işık).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

“ Işık, Ayhan. “Osmanlı Son Dönem Âlimlerinden Seyyid Ali Haydar Zühtü Efendi (Hayatı, Ailesi ve Hādīkatü'l-'Uḳalâ' Adlı Kelâm Eseri)”. *Kader* 23/1 (Haziran 2025), 313-334. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1614551> ”

Öz

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı, siyasî ve iktisadî açıdan olduğu kadar ilmî ve ictimai yönünden de çalkantılı bir süreçtir. Dönemin siyasî, itikadî ve mezhebî tartışmalarını anlayabilmek için topluma yön veren ulemânın eğitim ve hizmet hayatını doğru analiz etmek gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nde, İslâmî ilimlerin her sahasında olduğu gibi itikadî alanda da önemli âlimler yetişmiştir. İtikadî anlayışların ve mezhebî oluşumların ortaya konulması için ulemânın yaşam serüvenlerinin ve yaptıkları ilmî faaliyetlerin incelenmesi önem arz etmektedir. Bu bağlamda Seyyid Ali Haydar Zühütü Efendi, Osmanlı'nın son yüzyılında akaid ve kelâm başta olmak üzere birçok alanda eserler yazmış çok yönlü bir âlimdir. Ali Haydar Zühütü Efendi'nin dedelerinin nakîbüleşraf neslinden gelmesi, onun da Hz. Peygamber'in soyuna mensup olduğunun yani "seyyid" olduğunun bir göstergesidir. Ayrıca Ali Haydar Efendi'nin *Ḥadīkatü'l-‘uḳalâ’ fî iddiḥâri ezhâri'l-fuzalâ* isimli kelâm eserinin mukaddimesinde müellifin ismi kısmında "seyyid" olduğu açıkça yazılmaktadır. Ali Haydar Zühütü Efendi, ilmiye sınıfına mensup bir ailede yetişmiş, bizzat babası Şeyhülislâm Akşehirli Hasan Fehmi Efendi'nin ilminden ve entelektüel çevresinden istifade etmiştir. Ulemâ semti olarak bilinen Fatih, Beyazıt ve Süleymaniye'deki âlimlerin ilim halkalarına katılarak onlardan icâzetnâme almıştır. Siyasî sahada Batılılaşma faaliyetlerinin yoğunlaştığı bir devrede babasının Şeyhülislâm olması ve gelenekçi safta yer alması, bir anlamda onun mirasını devralması, kendisinin de siyasî tartışmaların odağında bulunmasına yol açmıştır. Babası Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi, Dârülfünûn'un açılışına, Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin kuruluşuna ve Mecelle'nin hazırlanışına şahit olmuş hatta bu faaliyetlere muhalefetiyle dikkatleri üzerine çekmiştir. Babasının konumu, kendisine ilmi açıdan katkı sağlasa da dönemin siyasî konjonktürü hizmet hayatını olumsuz etkilemiştir. Siyasî tartışmalara rağmen Ali Haydar Efendi, yoğun ilmî faaliyetlerde bulunarak hadis, fıkıh, kelâm, akaid, İslam tarihi, tıp, Arap dili ve belâğati gibi birçok sahada multidisipliner çalışmalar yaparak eserler yazmıştır. Kaleme aldığı önemli eserlerden bir tanesi de kelâm ve akaid ile ilgili *Ḥadīkatü'l-‘uḳalâ’ fî iddiḥâri ezhâri'l-fuzalâ* adlı eseridir. Eserinde genel itibarıyla Allah'ın sıfatları, marifetullah, âlemin yaratılışı, kıyamet, yeniden diriliş, sırat ve mizan gibi temel kelâmî meselelerin yanında Hz. Peygamber'den sonra hilâfet, hulefâ-yi râşidînin fazileti ve sahâbeye saygı gösterilmesi gibi konular işlenmiştir. Bu çalışmada Seyyid Ali Haydar Zühütü Efendi'nin Şeyhülislâmlik Arşivi'nde bulunan ve ilk defa tarafımızca tespit edilen sicill-i ahvâl dosyasındaki belgelerden istifade edilmek suretiyle ilmî ve siyasî kariyeri ile ilim dünyasına katkıları incelenmiştir. Ayrıca *Ḥadīkatü'l-‘uḳalâ’ fî iddiḥâri ezhâri'l-fuzalâ* başlıklı itikadî alanda yazdığı eseri mercek altına alınmıştır. Eserin mahiyeti, yöntemi ve konuları üzerinde durulmuştur. Arşiv kaynaklarından istifade edilerek hazırlanan bu çalışmanın Kelâm ve İslam Mezhepleri Tarihi sahasına katkı sağlaması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, İslam Mezhepleri Tarihi, Şeyhülislâm, Rumeli kazaskeri, İmam Mâtürîdî.

Abstract

The last century of the Ottoman Empire was a turbulent period not only politically and economically, but also scientifically and socially. In order to understand the political, theological and sectarian debates of the period, it is necessary to analyze the education and service life of the ulema who shaped the society. In the Ottoman Empire, as in every field of Islamic sciences, important scholars were educated in the field of theology. It is important to examine the life stories of the ulema and their scholarly activities in order to reveal the theological understandings and sectarian formations. In this context, Sayyid Ali Haydar Zuhtu Efendi was a sophisticated scholar who wrote works in the field of aqâ'id and kalâm in the last century of the Ottoman Empire. The fact that Ali Haydar Zuhtu Efendi's grandfathers were from the generation of Naqib al-ashraf is an indication that he belonged to the Prophet's lineage, that is, he was a "sayyid". In addition, in the introduction of Ali Haydar Efendi's work on theology called *Ḥadīqat al-‘uḳalâ fî iddiḥâri Ezhâri al-Fudalâ*, it is clearly written in the author's name that he is a "sayyid". Ali Haydar Zuhtu Efendi grew up in a family belonging to the scholarly class and benefited from the knowledge and scholarly circle of his father, Şeyhülislâm [Shaykh al-Islâm] Hasan Fehmi Efendi of Akşehir. He attended the scholarly circles in Fatih, Beyazıt and Süleymaniye, known as the neighborhoods of the ulema, and received icâzetnâme from them. His father, Shaykh al-Islâm Hasan Fehmi Efendi, witnessed the opening of the Dârü'l-Funûn, the establishment of the Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye, and the preparation of the Mecelle, and even attracted attention with his opposition to these activities. At a time when Westernization activities were intensifying in the political arena, his father's position as Shaykh al-Islâm and his position in the traditionalist camp led him to be at the center of political debates. Although his father's position improved him in his scholarly pursuit, the political conjuncture of the period negatively affected his life. Despite the political debates, Ali Haydar Efendi engaged in intensive scholarly activities and wrote multidisciplinary works in many fields such as hadith, fiqh, theology, aqâ'id, Islamic history, medicine, Arabic language and rhetoric. One of the important works written by Ali Haydar Efendi is "*Ḥadīqat al-‘uḳalâ fî iddiḥâri Ezhâri al-Fudalâ*" on theology and belief. In his work, in general, he deals with basic theological issues such as the attributes of Allah,

ma'rifatullāh, creation of the universe, the apocalypse, resurrection, the straight path, the scale, as well as the status of the caliphate after the Prophet, the virtues of the rightly-guided caliphs, and respect for the companions. In this study, Sayyid Ali Haydar Zuhtu Efendi's scholarly and political career and his contributions to the world of science are examined by making use of the documents in the sicill-i ahvāl file of Seyyid Ali Haydar Zuhtu Efendi in the Shaykh al-Islām Archive, which we identified for the first time. In addition, his kalām work titled *Hadīqat al-'uqalā fi iddhāri Ezhāri al-Fudalā* has been examined. The nature, method and subjects of the work are emphasized. This study, which makes use of archival sources, aims to contribute to the field of Kalām and History of Islamic Sects.

Keywords: Kalām, History of Islamic Sects, Shaykh al-Islām, Military judge of Rumelia, Imām al-Māturīdī.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında yaşamış önemli kelām âlimlerinden Şeyhülislām Akşehirli Hasan Fehmi Efendi'nin (ö. 1298/1881) oğlu Seyyid Ali Haydar Zühtü Efendi (ö. 1333/1914) İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Fatih, Beyazıt ve Süleymaniye dersiamlarının ilim halkasına katılarak onlardan icâzetnâme almıştır. Hadis, fıkıh, kelām, akaid, Arap dili ve belâğati, İslam tarihi ve tıp gibi birçok sahada eserler yazmıştır. Islahat faaliyetlerinin yoğun olduğu bir dönemde babasının Batılılaşma karşıtı bir Şeyhülislām olması Ali Haydar Efendi'nin ilmî kariyerini olumsuz etkilemiştir.

Çalışmamızın temel problemini, “Ali Haydar Zühtü Efendi'nin ilmî ve siyasî kariyeri nasıldır?” sorusu teşkil etmektedir. Bu sorunun cevabını bulmak için Ali Haydar Zühtü Efendi'yi Osmanlı'nın son dönem ulemâsından ayıran farklar nelerdir? İlim dünyasına özellikle kelām alanına yaptığı katkılar nelerdir? İtikadî görüşleri nelerdir ve bu görüşlerini nasıl ifade etmiştir? Mensup olduğu nesebin ilmî ve siyasî hayatına etkisi olmuş mudur? Kendisinin ve babası Şeyhülislām Hasan Fehmi Efendi'nin batılılaşmaya karşı tutumu nasıldır?” sorularının cevapları aranmıştır. Şeyhülislâmlık Arşivi belgelerinden istifade edilerek olaylar, dinî ve siyasî bağlamına dikkat edilerek analiz edilmiştir.

Çalışmamızın, “Seyyid Ali Haydar Zühtü Efendi'nin İlmî ve Siyasî Kariyeri” başlıklı birinci bölümünde Şeyhülislâmlık Arşivi'nde ilk defa tarafımızca tespit edilen sicill-i ahvâl dosyasındaki belgelere dayanılarak Ali Haydar Efendi'nin eğitim-öğretim ve hizmet hayatı izah edilmiştir. “Ali Haydar Zühtü Efendi'nin Ailesi, Nesebi ve Eserleri” başlıklı ikinci bölümde yine arşiv belgeleri ışığında aile bireyleri tespit edilmiş ve ilim dünyasına sundukları katkılar ele alınmıştır. Yazma eser kütüphanelerinde nüshaları bulunan kelām, akaid, tefsir, hadis usulü, Arap dili, ahlak, İslam tarihi, mantık, edebiyat ve tıp sahasında yazdığı eserlerin listesi hazırlanmıştır. “Ali Haydar Zühtü Efendi'nin İtikadi Görüşleri: *Hadīqatu'l-'uqalā fi iddhāri ezhāri'l-fuzalā*” başlıklı son bölümde onun şu ana kadar incelenmemiş kelām ilmiyle ilgili eserinin mahiyeti, yöntemi ve konuları ile bunlara dair yaklaşımından bahsedilmiştir. Böylece son dönem bir Osmanlı âliminin ilim dünyasına ve özellikle kelām sahasına yaptığı katkılar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. Seyyid Ali Haydar Zühtü Efendi'nin İlmî ve Siyasî Kariyeri

Seyyid Ali Haydar Zühtü Efendi, Şeyhülislām Akşehirli Hasan Fehmi Efendi'nin (ö. 1298/1881) oğlu olup 11 Ağustos 1847 tarihinde İstanbul'un Fatih semtinde Atpazarı mahallesinde dünyaya

gelmiştir.¹ “Zühdtü” lakabıyla şöhret bulan Ali Haydar Efendi’nin babası Akşehirli Hasan Fehmi Efendi, Nakîbü’l-eşrâf Ganîzâde sülâlesine mensuptur.² Osmanlı Devleti’nde nakîbüleşraf ve nakîbü’l-eşraf kaymakamlarının seçiminde “Seyyid” olma şartı arandığı için Ali Haydar Efendi’nin de Hz. Peygamber’in soyundan olduğu anlaşılmaktadır.³ Babası bazı kaynaklarda “el-Hüseynî” olarak kaydedilmiştir.⁴ Hüseynî ifadesiyle nesebinin Hz. Hüseyin vasıtasıyla Hz. Peygamber’e dayandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Ali Haydar Efendi’nin *Ḥadîkatü'l-ʿuḳalâ' fi iddiḥâri ezhâri'l-fuzalâ* isimli kelâm eserinin mukaddimesinde müellif ismi kısmında kendisinin “seyyid” olduğunu açıkça yazmaktadır.⁵ Arşiv belgelerinde “Ganîzâde” lakabında bir Nakîbü’l-eşrâf kaydına rastlanmamış olmakla birlikte büyük dedelerinin Nakîbü’l-eşrâf kaymakamı neslinden gelmiş olma ihtimali kuvvetle muhtemeldir.⁶

Ali Haydar Efendi, ilköğrenimine Fatih semtindeki Atpazarı Mahallesinde bulunan Vâlide Sultan Mektebi’nde başlamış ve orta öğrenimine Beşiktaş Mekteb-i Rüşdîsi’nde devam etmiş, 9 Nisan 1857’de bu rüştiyeden diploma almıştır.⁷ Mekteplerdeki eğitimiyle birlikte Kur’ân-ı Kerim’i ezberlemiş, tatil dönemlerinde Fâtih dersiâmı Dağıstanlı Abdüşşakir Efendi’den sarf ve nahiv başta olmak üzere temel İslâmî ilimleri tahsil etmiştir. Beyazıt dersiâmı Kasımpaşalı Mehmet Efendi, Fâtih dersiâmı Eğinli Kâsım Efendi, Laz Hasan Efendi (ö. 1833), Tikveşli Yusuf Efendi, Şeyh Temimi Efendi, Ebülkâsım Efendi, fakîh Nâtıkî Efendi, Süleymanpaşa Kitapçısı Emin Efendi ve Fatih dersiâmı Araplarlı Ahmet Efendi’nin halka-i tedrisinde bulunmuştur. 8 Aralık 1866’da icazetnamesini almaya muvaffak olmuştur. Asir Müftüsü Mehmet Efendi ve Muhâcirîn-i Haremeyn Mustafa el-Verdî Efendi’den hadis okuyarak muhaddis ulemâ arasına katılmıştır.⁸

İlmî şöhreti ve sahasındaki mahareti günden güne artan Ali Haydar Efendi, farklı ders halkalarına girerek multidisipliner bir anlayışla çok yönlü bir âlim olma yolunda ilerlemiştir. 21 yaşındayken 5 Mayıs 1867 tarihinde Fâtih Camii’nde dört yüz talebeye okuttuğu Molla Câmî’nin fiil bahsine kadar gelmişken kendi ifadesiyle “müdde-i ilcâât-ı zamâniyye” yani “çağın gerektirdiği durum”⁹ sebebiyle padişah iradesiyle eğitim öğretimden menedilmiştir.¹⁰

¹ İstanbul Müftülüğü, Meşihat Arşivi (MŞH), *Sicil-i Ahval Belgeleri (SAİD)*, No. 251/28.

² MŞH, *SAİD*, No. 251/28, *Sicil-i Ahval Varakası*.

³ Ayhan Işık, “Osmanlı Devleti’nde Nakîbü’l-eşrâflık Müessesesi ve Nakîbü’l-eşrâf Kaymakamları”, *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 10 (2015), 190.

⁴ Ahmet Özdemir, “İlgınlı Bir Şeyhülislam Hasan Fehmi el-Hüseynî (1210-1297/1795-1880)”, *I. Uluslararası İlgın Sempozyumu* (Konya: İlgın Belediyesi Kültür Yayınları, 2012), 493; *İlmiye Salnamesi*, Haz. Ahmet Neziḥ Galitekin - Seyit Ali Kahraman (İstanbul: İşaret Yayınları, 1998), 599.

⁵ Ali Haydar Zühdtü Efendi, *Ḥadîkatü'l-ʿuḳalâ' fi iddiḥâri ezhâri'l-fuzalâ* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kasıdecizade, 167), 2. Metinde şu şekilde geçmektedir: “...es-Seyyid ‘Ali Ḥaydar ez-Zühdtü ibn. min hâze bi’l- ḥazzi’l- vefâ Hasan b. Osman en-Nakî...”.

⁶ Osmanlı Devleti’nde görev yapan Nakîbü’l-eşrâfların listesi için bk. Ayhan Işık, “Osmanlı Devleti’nde Nakîbü’l-eşrâflık Müessesesi ve Meşihat Arşivi’ndeki Nakîbü’l-eşrâf Defterleri”, *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 8 (2014), 217-227.

⁷ Diplomasının kaybolduğunu beyan etmiştir. Bk. MŞH, *SAİD*, No. 251/28.

⁸ MŞH, *SAİD*, No. 253/7.

⁹ Ahmet Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti’nde gerçekleştirilen ıslahatlarda “icâbât-ı zamâniyye”, “ilcâât-ı zamâniyye” gibi ifadeler kullanmaktadır. bk. Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Haz. Cavit Baysun (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), 1/24, 3/198, 240; Ercan Uyanık, *Modernleşme Döneminde Türk Aydınının Eğitime Bakışı* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 48.

¹⁰ MŞH, *SAİD*, No. 251/28.

Ali Haydar Efendi İstanbul ve taşrada olduğu sıralarda sarf ve nahivden Şerhu'l-Emsile, *Kitâbü'l-İlel* ve İmam Birgivi'nin 'Avâmiline şerh olarak *İrşâdü'l-mübtedîn* ve *Sânihât*; ilmihal şeklinde *Müzzekki's-sıbyân* ve *İrşâd*; menâkıbtan *Menâkıb-i Mevlanâ-yı muşavver*: *Şerefñümâ* ve Kütahya'da medfun Ergun Çelebi'nin menakıbını musavver: *Zeyl-i Şerefñâme*; târîh-i enbiyâdan *Ferâ'id*; âdap ve ahlaktan *Metnü's-şerhi kâfi'l-erîb* 'alâ *Tuḥfeti'l-lebîb* ve *Şemmetü'l-esrâr*; kelâmdan *Ḥadiqatü'l-ukalâ fi iddiḥârî ezharî'l-fuzalâ*; hadisten *Mi'râcü'l-felâh* ve yüz yirmi bir hadis tercümesi: *Mezâyât-ı İslâmiyye*; tıptan *Frenği risalesi*; tasavvuftan mevzûn matbu bir eser; fıkıhtan *Levâyihte akvâl-i Müftî Bahâyi Câmi'*: *Levâyiḥ* ve fenn-i şiirde *Mi'yâr-ı eş'âr* isimli eserlerini bastırmıştır. Ayrıca o tarihte henüz matbaaya vermediği birçok eser ve risâlesinin oluşunu da dile getirmiştir. Türkçe ve Arapça'yı çok iyi seviyede bildiğini de ifade etmiştir.¹¹

Şeyhülislâmlık Arşivi'nde son yıllarda tasnif edilen Sicill-i Ahvâl İdaresi dosyalarına ilave edilenler arasında Ali Haydar Zühtü Efendi'ye ait sicil dosyası tarafımızca tespit edilmiştir. Kendisi hakkında yaptığımız araştırma neticesinde bu dosyanın sonradan restore edilip tasnife yeni dâhil edilmesi gerekçesiyle daha önce yayımlanmadığı görülmüştür. 12 Eylül 1909'da bizzat kendi el yazısıyla doldurduğu tercüme-i hâl varakası/biyografisi incelendiğinde ve diğer ulemânın dosyalarıyla mukayese edildiğinde, Ali Haydar Efendi'nin detaylara önem veren bir âlim olduğu görülmektedir. Hayatını anlatırken tarihleri günü gününe ve aldığı maaşları kuruşu kuruşuna ayrıntılı bir şekilde kaydetmiştir. Fakat dönemin siyasî olaylarına “müddet-i ilcâât-ı zâmaniyye” veya “icabât-ı zâmaniyye”¹² ifadeleriyle atıfta bulunarak bu konularda ayrıntıya girmemiştir.¹³

Ali Haydar Zühtü Efendi, ilim yolunda sağlam adımlarla ilerlerken babasının şeyhülislâm olması, birkaç defa görevden alınması, dönemin bazı siyasî ve dinî olaylarının merkezinde kalması sebebiyle ilmî kariyerinde daha üst seviyelere terfi edememiştir. Ali Haydar Zühtü Efendi, kendisi gibi Osmanlı son dönem âlimlerinden ve hukukçularından Küçük Ali Haydar Efendi (ö. 1935)¹⁴ ve Büyük Ali Haydar Efendi (ö. 1903)¹⁵ döneminde yaşamıştır. İlmiye sınıfının ileri gelen ulemâ ailesinden olması ve kıymetli eserler yazmış olmasına rağmen onlar kadar şöhret bulamamıştır. Her ne kadar hakkında “yine o dönemlerde yaşayan ve eserlerinin çoğunu İstanbul'da yayımlamış olan Büyük Ali Haydar Efendi ve Küçük Ali Haydar Efendi'nin aynı yıllardaki yaygın şöhretleri onu ve eserlerini gölgelemiş olmalıdır”¹⁶ şeklinde yorumlar yapılmış olsa da kanaatimizce bunun başka sebepleri de vardır. Bunun en temel sebebinin ise babasının ilmî ve siyasî kariyeri olabileceği kanaatindeyiz. İlmi sahada bu denli velûd bir âlimin kendisinin ve eserlerinin gölgede kalmasının asıl sebebi kanaatimizce dönemin siyasî hadiseleridir. Ayrıca “ârızıyye-i vücûdiyyesi” sebebiyle birkaç sefer görevinden istifa etmiştir. Bu da Ali Haydar Efendi'nin gittiği şehirlerin “âb u havasıyla imtizac edemediği” yani havasına ve ortamına alışamadığını göstermektedir. Ancak bu şehirlerde kaldığı sürece ilmi çalışmalarını aralıksız devam ettirmiş ve eserlerini

¹¹ MŞH, SAİD, No. 251/28, 1. Belge.

¹² MŞH, SAİD, No. 251/28, 2. Belge.

¹³ MŞH, SAİD, No. 251/28.

¹⁴ Mehmet Akif Aydın, “Ali Haydar Efendi, Küçük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/396-397.

¹⁵ Mehmet Akif Aydın, “Ali Haydar Efendi, Büyük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/396.

¹⁶ Ömer Faruk Huyugüzel, *İzmir Fikir ve Sanat Adamları (1850-1950)* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2010), 52.

yayımlattırmıştır. Eserlerinde Manisa, İzmir ve Bursa gibi şehirlerin kültür çevreleriyle yakın bir ilişkisi bulunduğu anlaşılmaktadır. Tercüme-i hâl varakasındaki el yazısı incelendiğinde hüsn-i hat sanatında oldukça mahir olduğu gözden kaçmamaktadır. Ancak sicil dosyasında hüsn-i hat icazetnamesi alıp almadığına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.¹⁷

Ali Haydar Efendi, 2 Mayıs 1863'te İstanbul ruûs-ı hümayunu, 16 Aralık 1867'de Bilâd-ı hamse Edirne mevleviyeti, 21 Ekim 1868'de Haremeyn, 17 Kasım 1869'da İstanbul pâyesi almıştır.¹⁸ 26 Haziran 1868'de 5.000 kuruş maaşla 23 yaşındayken Dersaadet'te Bâb-ı Zabtiyede müteşekkil Zabtiye azalığına atanmış ve yedi ay bu görevi sürdürmüştür. 27 Ocak 1869'da 5.000 kuruş maaşla Dersaadet Meclis-i Temyîz azalığına tayin edilmiş ancak 2 ay sonra "icâbât-ı zamâniyye" ifadesiyle görevden ayrılmıştır. 23 Mart 1869'da 10.000 kuruş maaşla Dersaadet Divân-ı Muhâkemât-ı Maliyye azalığına tayin edilmiş, iki buçuk sene bu vazifeyi icra etmiş ve 17 Eylül 1871'de görevden alınmıştır. 8 Haziran 1872'ye kadar 9 ay resmi bir görevde çalışmamış, bu süre zarfında ilmî çalışmalarına devam ederek yazmış olduğu eserlerinin basımıyla meşgul olmuştur.¹⁹

10 Aralık 1874'te Anadolu Kazaskerliği ve 12 Nisan 1875'te Rumeli Kazaskerliği payesi almıştır. Bu dönemde Şeyhülislâmlığın aldığı bir karar gereği şer'î davaların temyizi için huzur murafaaları Rumeli Kazaskeri huzurunda yapılmaya başlanmıştır. Ali Haydar Efendi bu meclisteki vazifeye tayin edilmiş, 5 Ocak 1878'e kadar burada fahrî olarak görev yapmıştır. Kendisi fiilen Rumeli Kazaskeri olmasa da Rumeli Kazaskerliği pâyesine yükseldiği için "Sudûr-ı izâmîdan"²⁰ sayılmıştır.

Ali Haydar Efendi'ye 25 Mart 1868-23 Mayıs 1868'de Atranos Mevleviyeti, 13 Ocak 1869-12 Mart 1869'da Trablusşam Mevleviyeti, 13 Ocak 1873-13 Ocak 1876'da Tatarpazarcığı Mevleviyeti verilmiştir. 3 Kasım 1868'de üçüncü Mecîdî nişanı, 16 Aralık 1869'da ikinci Mecîdî nişanı ve nihayetinde 20 Aralık 1874'te birinci rütbeden Mecîdî nişanı almıştır.²¹ 10 Aralık 1878 tarihine kadar, yazdığı eserlerin basımıyla ilgilenmiştir. Şeyhülislâm olan babası Hasan Fehmi Efendi'nin görevden azledilip Medine'ye sürgün edilmesiyle birlikte kendisi de İstanbul'dan sürülmüştür.²²

Ali Haydar Efendi 9 Aralık 1878'de arpalık maaşı 6.450 kuruş ve niyabet maaşı 6.500 kuruş olmak üzere toplam 12.950 kuruş maaşla Adana niyâbetine tayin edilmiştir. 22 Haziran 1880'de niyâbetten alınmış ve 23 Haziran 1880 tarihinde Musul vilâyeti niyabetine tayin edilse de sağlık sorunları sebebiyle istifa etmiştir. 25 Temmuz 1880'de 5.565 kuruş arpalık maaşıyla Aydın vilâyeti Manisa sancağı merkez nâibliğine atanmış ve dokuz sene kesintisiz bu görevi yürütmüştür. 14 Ağustos 1888'de görevden ayrılmış, 7 Eylül 1888 tarihinde 5.545 kuruş arpalık maaşıyla Hüdâvendigâr vilâyeti Kütahya sancağı merkez nâibliğine atanmıştır. 21 Şubat 1890 tarihinde sebepsiz yere niyâbet maaşı 3.500 kuruşa indirilmiş, arpalık maaşı da alamamıştır. 21 Şubat

¹⁷ MŞH, SAİD, No. 251/28, 1 ve 2. belgeler.

¹⁸ MŞH, SAİD, No. 253/7, 1. belge.

¹⁹ MŞH, SAİD, No. 253/7.

²⁰ Sudûr-ı izâm: Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği yapmış olanlara verilen bir unvandır. Bk. MŞH, SAİD, No. 253/7, 2. belge.

²¹ MŞH, SAİD, No. 253/7, 3. belge.

²² MŞH, SAİD, No. 251/28, 3. belge.

1890'dan itibaren 5.545 kuruş maaşla 34 ay bu görevi yerine getirmiş, yine sağlık sorunları sebebiyle vazifesinden istifasını talep etmiştir.²³

9 Eylül 1891'de 4.500 kuruş maaşla Selânik vilâyeti merkez nâibliğine tayin edilmiş ve arpalık maaşı almadan 2 ay 12 gün çalışmıştır. Görevine son verilince Manisa'ya gitmiş ve 7 ay ilimle meşgul olmuştur. 29 Nisan 1892'de 4.865 kuruş arpalık maaşıyla Manisa nâibliğine atanmıştır. 13 sene dokuz buçuk ay bu görevi yerine getirmiş, "hasbe'l-icab" kaydıyla 14 Ekim 1904'te görevden ayrılmıştır. 15 Ekim 1905'te 4.865 kuruş arpalık maaşıyla Halep vilâyeti Urfa sancağı merkez nâibliğine tayin edilmiş ve "ârızıyye-i vücûdiyye" yani sağlık sorunları sebebiyle istifa etmiştir. Bu süre zarfında İzmir'e gitmiş, afv-ı umûmî/genel af ilan edilmesiyle birlikte İstanbul'a dönerek daha önce yazmış olduğu eserlerinin basımıyla ilgilenmiştir.²⁴

14 Temmuz 1910'dan itibaren 452 kuruş tekaüd maaşı bağlanan ve ömrünün son demlerini İstanbul'da geçiren ve "Reîsü'l-ulemâ"²⁵ sıfatını almış olan Ali Haydar Efendi, 1333/1914 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Annesinin Karacaahmet Türbesi yakınındaki mezarının yanına defnedilmiştir.²⁶

2. Ali Haydar Zühtü Efendi'nin Ailesi, Nesebi ve Eserleri

2.1. Ali Haydar Zühtü Efendi'nin Ailesi

Ali Haydar Zühtü Efendi'nin babası, Osmanlı Devleti'nin 149. ve 153. Şeyhülislâmı, Hasan Fehmi Efendi'dir.²⁷ 1795-96 yılında Akşehir'de dünyaya gelen Hasan Fehmi Efendi (ö. 1881), Ilgınlı Osman Efendi'nin oğludur. İyi bir eğitim aldıktan sonra ruûs imtihanında birinci olarak Ayasofya Camii'nde ders vermeye başlamıştır. Şehzade Abdülaziz'in (ö. 1876) ders hocası olan Hasan Efendi, önce kazasker sonra da şeyhülislâm olmuştur. İlk şeyhülislâmlığına Ahmet Muhtar Molla Bey Efendi'den (ö. 22 Aralık 1882) önce ve Mehmet Refik Efendi'den (ö. 19 Nisan 1871) sonra, ikinci şeyhülislâmlığına Hasan Hayrullah Efendi'den (ö. 9 Ekim 1898) önce ve Hasan Hayrullah Efendi'den sonra tayin edilmiştir. "Câmi'ü'r-riyaseteyn"²⁸ unvanını alan üçüncü ve sonuncu şeyhülislâmdır.²⁹

²³ MŞH, SAİD, No. 251/28, 4. belge.

²⁴ MŞH, SAİD, No. 253/7, 4. belge.

²⁵ MŞH, SAİD, No. 251/28, 1. belge; Reîsülulemâ: Osmanlı ilmiye teşkilâtında Rumeli kazaskerliği yapmış olanların en kıdemlisi için kullanılan bir unvandır. bk. Muhammed Aruçi, "Reisülulema", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/549-550.

²⁶ Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmani Zeyli: Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, haz. Şakir Batmaz (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008); Huyugüzel, *İzmir Fikir ve Sanat Adamları*, 50-51; İsmail Hakkı Aksoyak, "Hasan Fehmi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/hasan-fehmi> (Erişim 14 Şubat 2025).

²⁷ Osmanlı Devleti'nde görev yapan Şeyhülislâmların listesi için bk. Esra Yıldız, *Şeyhülislâmın Bürokratik Yapısı* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2022), 23-29.

²⁸ Şeyhülislâmlıkla padişah hocalığını birleştirdiği için "câmiu'r-riyâseteyn" ünvanını almıştır. bk. Mehmet İpşirli - İlyas Çelebi, "Hasan Fehmi Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/320-322; Mehmet Seyhan Tayşi, "Fezullah Efendi, Seyyid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1995), 12/527-528; Bernard Lewis, "Hasan Fehmi Efendi", *The Encyclopaedia of Islam*, (Leiden: Brill, 1971), 250-251.

²⁹ İpşirli - Çelebi, "Hasan Fehmi Efendi", 16/320-322; Serhat Başar, *Eserleri Fotoğrafları ve Aileleriyle Osmanlı Şeyhülislamları* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2017), 257.

Hasan Fehmi Efendi'nin şeyhülislâmlık vazifesini yürüttüğü yıllar siyasî ve dinî tartışmaların yaşandığı çalkantılı bir dönemdir. Batılılaşma faaliyetlerinin yoğunlaştığı bu dönem, aynı zamanda meşîhat makamının yetkilerinin kısıtlanmaya çalışıldığı bir zamandır. Taşradan gelerek büyük başarılarla imza atmıştır ve ilmiye teşkilatına mensup bir aileden olmamasına rağmen şeyhülislâmlığa kadar terfi etmiştir.³⁰ Fehmi Efendi'nin *Mecelle*'nin hazırlanmasına karşı duruşu nedeniyle Mecelle komisyon başkanlığı vazifesine son verilen Ahmet Cevdet Paşa, çalışmalarına ara vermek zorunda kalmıştır. Bu durumdan şeyhülislâmı sorumlu tutarak onu “Kezûbî” ve “mizacı asra uygun ve herkesin nabzına göre şerbet verir bir adam” olarak nitelendirmiştir.³¹

Sultan Abdülaziz'in davetiyle İstanbul'a gelip Darülfünûn'un açılışında konuşma yapan Cemalettin Efgânî'ye (ö. 1897) de medrese mensuplarıyla birlikte tepki göstermiştir. Cemalettin Efgânî'nin fikirlerini lanetleyen Hasan Fehmi Efendi, Sadrazam Ali Paşa'nın (ö. 1871) vefatıyla 17 Eylül 1871'de görevden azledilmiştir. Üç yıl sonra ikinci kez şeyhülislâmlık vazifesine getirilen Hasan Fehmi Efendi, *Mecelle*'nin yazımına karşı olumsuz tavrını yine devam ettirmiş ve *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, Bâb-ı Meşîhat'ten (Şeyhülislâmlık binasından) Bâb-ı Âlî'ye nakledilmiştir. Bu süreçte Rumeli'deki karışıklık ve isyanlardan dolayı Sadrazam Mahmut Nedim Paşa (ö. 1883) ile Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi itham edilmiştir. Fatih, Beyazıt ve Süleymaniye medresesi talebelerinin ayaklanması üzerine görevden azledilmiş ve 1877'de Medine'ye sürülmüştür.³² 1881 yılında vefat eden Hasan Fehmi Efendi'nin mezarı Medine'de Cennetü'l-bakî'dadır. Oldukça velûd bir âlim olan Hasan Fehmi Efendi, mantık, Arap dili ve kelâm sahasında eserler yazmış, talebeler için imtihan risaleleri hazırlamıştır.³³ Bununla birlikte Fehmi Efendi, reformlara karşı sert tutumu sebebiyle pek çok hasım da kazanmıştır. Bu sebeple de hem kendisi hem de oğlu Ali Haydar Zühütü Efendi, hak ettiği şöhreti elde edememiştir.

Ali Haydar Zühütü Efendi'nin çocuklarından Nuri Bey, Beykoz kadılığı ve Ahmet Feridun Bey de kaymakamlık yapmıştır. Ahmet Feridun Bey, 1876 senesinde İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Nüfus tezkiresinde Dersaadet doğumlu olduğu kaydedilse de ilköğrenimini Kayseri, Manisa ve İzmir şehirlerinde tamamlamıştır. Türkçe, Fransızca ve Rumca bildiğini ifade eden Feridun Bey, mektepleri “aliyyü'l-alâ” yani pek iyi derecede bitirmiştir. Alaşehir, Düzce, Bartın, Haçin ve Eskişehir'de kaymakamlık yapmıştır.³⁴

³⁰ Mehmet Aykanat, “Bir Osmanlı Hukuk Adamı İlgınlı Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 26/1 (Nisan 2018), 47-62.

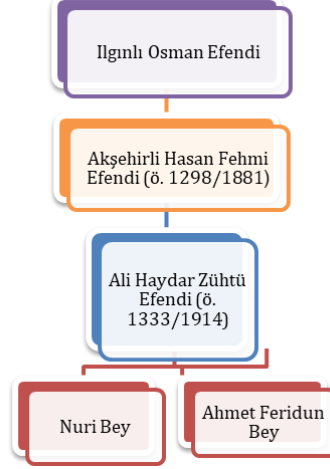
³¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Haz. Cavid Baysun (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 4/11.

³² Abdulkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972), 200.

³³ İpşirli - Çelebi, “Hasan Fehmi Efendi”, 16/320-322; Başar, *Osmanlı Şeyhülislamı*, 257.

³⁴ BOA, Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti, Sicill-i Ahval Defterleri (DH. SAİDd.) No. 113, Gömlek No. 289.

2.2. Ali Haydar Zühtü Efendi'nin Nesebi

2.3. Ali Haydar Zühtü Efendi'nin Eserleri

Sıra No	Risale/Eserin Adı	İlgili Olduğu Disiplin
1	<i>Ḥadîkatü'l-‘uḳalâ’ fî iddiḥârî ezḥârî'l-fuḳalâ</i> ³⁵	Akaid ve Kelâm
2	<i>Risâle fî'l-vaz'iyye</i> ³⁶	Arap Dili
3	<i>İrşâd</i>	Akaid ve Ahlak
4	<i>Müzekki's-şıbyân</i> (<i>İrşâd</i> adlı eserinin muhtasarıdır)	Ahlak ve Akaid
5	<i>Risâle fî keyfiyyeti't-ta'lim</i> ³⁷	Kur'ân ve Kur'ân İlimleri
6	<i>Risâle fî tefsîr kavliḥi Te'âlâ "ve 'Alleme 'âdeme'l-esmâ'e küllehâ</i> ³⁸	Tefsir

³⁵ Ali Haydar Zühdü Efendi, *Ḥadîkatü'l-‘uḳalâ’ fî iddiḥârî ezḥârî'l-fuḳalâ*, (Sivas: Ziya Bey Yazma Eser Kütüphanesi, 4690), 1a-120b; (İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Müteferrik, 9548), 1a-120b; (Konya: Yusuf Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, YB10045), 1a-120b; İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Sami Benli, 1060), 1a-120b; (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Serez, 1424), 1a-120b; (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kasidecizâde, 167), 1a-120b; (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Celal Ökten, 78), 1a-120b; İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 240), 1a-120b; (İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Müteferrik, 8228), 1a-120b; (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Reşit Bey, 37), 1a-120b; (Konya: Konya Yazma Eser Kütüphanesi, BB23653), 1a-120b; (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Zühdü Bey, 445), 1a-120b; (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 6421), 1a-120b; (Çorum: Hasan Paşa Kütüphanesi, 942), 1a-120b.

³⁶ Ali Haydar Zühdü Efendi, *Risâle fî'l-vaz'iyye*, (İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3555/21; Ali Emiri, Arabi, 3554/21), 22a-23b.

³⁷ Ali Haydar Zühdü Efendi, *Risâle fî keyfiyyeti't-ta'lim*, (İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3555/6), 83a-84b.

³⁸ Ali Haydar Zühdü Efendi, *Risâle fî tefsîr kavliḥi Te'âlâ ve 'Alleme 'âdeme'l-esmâ'e küllehâ* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi, 134-5), 83a-88b.

7	<i>Minhâcû'n-Necâh ilâ mi'râci'l-felâh</i>	Hadis Usûlû
8	<i>Tercüme-i Kudûrî</i> ³⁹	Fıkıh
9	<i>Şerefnümâ</i> (Mevlânâ'nın menakıbına dair bir risaledir)	Tasavvuf
10	<i>Levâyih</i>	Tasavvuf ve Fıkıh
11	<i>Manzûm Tercüme-i Leme'ât</i>	Tasavvuf
12	<i>Şerhu Dü'â'i'l-kunût</i> ⁴⁰	Evrâd ve Zikir
13	<i>Şemmetü'l-esrâr</i> ⁴¹ (Hz. Ali'nin sözlerinin tefsiri mahiyetinde bir eserdir)	Ahlâk Felsefesi
14	<i>Merâşidü'l-hikem</i> ⁴² (<i>Şemmetü'l-esrâr</i> 'ın muhtasarıdır)	Ahlak felsefesi
15	<i>Ferâ'id</i>	Akaid
16	<i>Müntehabâtü'n-naḥiv</i> ⁴³	Arap Dili ve Belâğati
17	<i>Lem'atü'l-efkâr</i> ⁴⁴	Arap Dili ve Belâğati
18	<i>Risâle fî Beyâni'd-delîl</i> ⁴⁵	Arap Dili ve Belâğati
19	<i>Ta'liḳa 'alâ Şerhi'l-İşâm 'ale'r-risâleti'l-vaz'ıyye li'l-İcî</i> ⁴⁶	Arap Dili ve Belâğati
20	<i>İrşâdü'l-mübtedî şerhu 'Avâmili'l-Birgivi</i> ⁴⁷	Arap Dili ve Belâğati

³⁹ Ali Haydar Zühdi Efendi, *Tercüme-i Kudûrî*, (Manisa: Yazma Eser Kütüphanesi, 655/2), 43a-84b.

⁴⁰ Ali Haydar Zühdi Efendi, *Şerhu Dü'â'i'l-kunût*, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hasan Hayri Abdullah Efendi, 107-6; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3555/7), 87a-88b.

⁴¹ Ali Haydar Zühdi Efendi, *Şemmetü'l-esrâr*, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı, 1397-2; Hacı Mahmud Efendi, 1908-2), 130a-166b.

⁴² Ali Haydar Zühdi Efendi, *Merâşidü'l-hikem*, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı, 1397-1; Hacı Mahmud Efendi, 1908-1), 1a-129b.

⁴³ Ali Haydar Zühdi Efendi, *Müntehabâtü'n-naḥiv*, (İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3554/11), 20a-21b.

⁴⁴ Ali Haydar Zühdi Efendi, *Lem'atü'l-efkâr*, (İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3554/16; İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi, 134-9), 3a-5b.

⁴⁵ Ali Haydar Zühdi Efendi, *Risâle fî Beyâni'd-delîl*, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi, 134-2), 1a-20b.

⁴⁶ Ali Haydar Zühdi Efendi, *Ta'liḳa 'alâ Şerhi'l-İşâm 'ale'r-risâleti'l-vaz'ıyye li'l-İcî*, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi, 134-4), 26a-74b.

⁴⁷ Ali Haydar Zühdi Efendi, *İrşâdü'l-mübtedî şerhu 'Avâmili'l-Birgivi*, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi, 134-8), 1a-24b.

21	<i>Risâle fî inne'l-cümlete'l-vâkı'a ba'de cümletin immâ en yekûne lehâ sehl^{ün} mine'l-‘arab velâ⁴⁸</i>	Arap Dili ve Belâğati
22	<i>Emsile Şerhi</i>	Arap Dili ve Belâğati
23	<i>Tahkikü't-Taşrif</i>	Arap Dili ve Belâğati
24	<i>Risâle fî İ'râbi'l-cümle “Küllü mâ ḥaṭara bi-bâlik Vallâhu verâ'e zâlik⁴⁹</i>	Arap Dili ve Belâğati
25	<i>Risâle fî İ'râbi'l-cümleti'l-vâkı'a ba'de'l-cümle⁵⁰</i>	Arap Dili ve Belâğati
26	<i>Tuhfetü tullâbi'l-ezkiyâ⁵¹</i>	Arap Dili ve Belâğati
27	<i>Ṭuhfetü'l-lebîb⁵²</i>	Münazara
28	<i>Ḳâfiyetü'l-erîb ‘alâ ṭuhfeti'l-Lebîb⁵³</i>	Münazara
29	<i>Risâle fî'l-mantık/Risâle fî Ene'd-delîle yuṭlaḳu ‘alâ ‘iddeti me‘ânin⁵⁴</i>	Mantık
30	<i>‘Azîziye⁵⁵</i>	Mantık
31	<i>Mirḳâtü'r-reşâd⁵⁶</i>	Mantık
32	<i>Risâle fî Ḳazıyyeti'l-münfaşıla⁵⁷</i>	Mantık
33	<i>Risâle fî'l-âdâb⁵⁸</i>	Mantık
34	<i>Risâle fî'l-Münâzara⁵⁹</i>	Mantık

⁴⁸ Ali Haydar Zühdü Efendi, *Risâle fî inne'l-cümlete'l-vâkı'a ba'de cümletin immâ en yekûne lehâ sehlün mine'l-‘arab velâ*, (İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3555/13), 21a-22b.

⁴⁹ Ali Haydar Zühdü Efendi, *Risâle fî İ'râbi'l-cümle “Küllü mâ ḥaṭara bi-bâlik Vallâhu verâ'e zâlik*, (İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3555/22), 23a-24b.

⁵⁰ Ali Haydar Zühdü Efendi, *Risâle fî İ'râbi'l-cümleti'l-vâkı'a ba'de'l-cümle*, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hasan Hayri Abdullah Efendi, 107-12), 21a-22b.

⁵¹ Ali Haydar Zühdü Efendi, *Tuhfetü tullâbi'l-ezkiyâ*, (İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3555/15). Bu eserin babası Hasan Fehmi Efendi'ye ait olduğu da kayıtlıdır. Bk. İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3555/15), 1a-2b.

⁵² Ali Haydar Zühdü Efendi, *Ṭuhfetü'l-lebîb*, (İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3555/20; İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi, 134-11; İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3554/20), 20a-22b.

⁵³ Ali Haydar Zühdü Efendi, *Ḳâfiyetü'l-erîb ‘alâ ṭuhfeti'l-Lebîb*, (İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3555/19; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi, 134-5), 10a-21b.

⁵⁴ Ali Haydar Zühdü Efendi, *Risâle fî'l-mantık/Risâle fî Ene'd-delîle yuṭlaḳu ‘alâ ‘iddeti me‘ânin*, (İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3554/17; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı, 1741-2), 93a-100b.

⁵⁵ Ali Haydar Zühdü Efendi, *‘Azîziye*, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi, 134-5), 76a-82b.

⁵⁶ Ali Haydar Zühdü Efendi, *Mirḳâtü'r-reşâd*, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi, 134-9), 5a-9b.

⁵⁷ Ali Haydar Zühdü Efendi, *Risâle fî Ḳazıyyeti'l-münfaşıla*, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi, 134-6), 1a-9b.

⁵⁸ Ali Haydar Zühdü Efendi, *Risâle fî'l-âdâb*, (İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3554/12), 1a-21b.

⁵⁹ Ali Haydar Zühdü Efendi, *Risâle fî'l-Münâzara*, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hasan Hayri Abdullah Efendi, 107-11), 1a-21b.

35	<i>Risâle fî Beyâni envâ'î'l-mâhiyyât</i> ⁶⁰ / <i>Risâle fî îzâhi'l-mâhiyyât</i> ⁶¹	Mantık
36	Ḳıyâs	Mantık
37	<i>en-Netâ'icü's-şuḷṭâniyye</i> ⁶²	Edebiyat
38	<i>er-Riyâzu'l-hâkâniyye</i> ⁶³	Edebiyat
39	<i>Muhtelif Manẕûmeler</i> ⁶⁴	Edebiyat
40	<i>Risâletü'l-îmtihân</i> ⁶⁵	Edebiyat
41	<i>Muhtaşaru ḥâşiye 'alâ Muhtaşari'l-Me'ânî</i> ⁶⁶	Edebiyat
42	<i>Mi'yâr-ı eş'âr/Mecmû'a-i Eş'âr</i> ⁶⁷	Edebiyat, Şiir
43	<i>Frengi Marâzından ve Bu İllete Karşı İttihâz ve İcrâsı Lâzım Gelen Tedâbirden Bâhişdir</i>	Tıp

Ali Haydar Zühdtü Efendi'nin bazı eserleri kataloglarda babasının ismiyle kaydedilmiştir. Babasının telif ettiği eserleri, kendisinin düzenleyip tekrar bastırması muhtemeldir. Nitekim çeşitli konularda Arapça eserleri bulunan Hasan Fehmi Efendi'nin risâlelerinden bazıları, oğlu Ali Haydar Zühdtü Efendi ve diğer müelliflerin eserleriyle birlikte “*mecmû'atü'r-resâ'il*” tarzında taşbaskı olarak 1285 (1868) ve 1292 (1875) yıllarında İstanbul'da basılmıştır.⁶⁸

⁶⁰ Ali Haydar Zühdtü Efendi, *Risâle fî Beyâni envâ'î'l-mâhiyyât*, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hasan Hayri Abdullah Efendi, 107-18), 1a-9b.

⁶¹ Ali Haydar Zühdtü Efendi, *Risâle fî îzâhi'l-mâhiyyât*, (İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3554/18), 1a-9b.

⁶² Ali Haydar Zühdtü Efendi, *en-Netâ'icü's-şuḷṭâniyye*, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi, 134-3), 20a-25b.

⁶³ Ali Haydar Zühdtü Efendi, *er-Riyâzu'l-hâkâniyye*, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi, 134-1), 1a-16b.

⁶⁴ Ali Haydar Zühdtü Efendi, *Muhtelif Manẕûmeler*, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi, 134-7), 10a-23b.

⁶⁵ Ali Haydar Zühdtü Efendi, *Risâletü'l-îmtihân*, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nafiz Paşa, 1298), 1a-202b.

⁶⁶ Ali Haydar Zühdtü Efendi, *Muhtaşaru ḥâşiye 'alâ Muhtaşari'l-Me'ânî*, (Konya: Yusuf Ağa Kütüphanesi, YB3316), 1a-588b.

⁶⁷ Mehmet Arslan, “Alî Haydar, Akşehirli-zâde”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü (TEİS)*, 2014, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ali-haydar-aksehirli-zade> (Erişim Tarihi: 09.09.2020); Milli Kütüphane 06 Mil Yz A 2762; Talip Çukurlu, “Şiir Defteri/Mecmû'a-i Eş'âr (Alî Haydar)”, *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/siir-defteri-mecmu-a-i-es-ar-ali-haydar> (Erişim Tarihi: 11 Nisan 2024); Talip Çukurlu-Çiğdem Arıttürk, “Milli Kütüphane’de Bulunan 06 Mil Yz A 2762 Numaralı Şiir Mecmuasının Mestap’a Göre Tasnifi”, *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 4 (2021), 1-31; Çiğdem Arıttürk, *Milli Kütüphane 06 Mil Yz A 2713 ve 06 Mil Yz A 2762 Numaralı Şiir Mecmuaları (İnceleme, Metin ve Mestap’a Göre Tasnifi)* (Siirt: Siirt Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021). Hem tezde hem de makalede şiir mecmuasının müellifinin tespit edilemediği ifade edilmiştir. Ancak İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi’ndeki Sicill-i Ahval dosyalarında kayıtlı Ali Haydar Zühdtü Efendi’nin bizzat kendi el yazısıyla doldurulan tercüme-i hâl varakasında *Mecmû'a-i Eş'âr* isimli şiir mecmuasını yazdığını ifade etmiştir. bk. MŞH, SAİD, No. 251/28.

⁶⁸ İpşirli - Çelebi, “Hasan Fehmi Efendi”, 16/320-322.

3. Ali Haydar Zühtü Efendi'nin *Ḥadīkatü'l-‘uḳalâ’ fî iddiḥâri ezhâri'l-fuḳalâ* Adlı Eserinin Muhtevâsı

Ali Haydar Zühtü Efendi'nin *Ḥadīkatü'l-‘uḳalâ’ fî iddiḥâri ezhâri'l-fuḳalâ* isimli eserinin matbu nüshası, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesinde farklı koleksiyonlar içerisinde bulunmaktadır.⁶⁹ Eser, Osmanlı döneminde matbu olarak yayımlandığı için imlası oldukça açık ve nettir. 120 sayfadan oluşan bu eserin başında Sami Paşa'nın ve sonunda Seyfeddin Efendi ile ders vekili Ahmed Halil el-Fevzî el-Filibevî'nin (ö. 23 Mayıs 1884) takrizi yer almaktadır.

Eserin döneminde matbu olarak yayımlanmış olması, kelâm metinlerinin daha geniş kitlelere ulaşması yönüyle ayrı bir öneme sahiptir. Ayrıca, muhtevâyâ dair herhangi bir kaynak zikredilmemekle birlikte, klasik kelâmî kaynaklara aşina bir zihinle kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, kullanılan ifadeler, meselelerin işleniş biçimi ve tartışma usulü, müellifin bilhassa Gazâlî (ö. 505/1111), Bâkılânî (ö. 403/1013) ve Mâtürîdî (ö. 333/944) gibi isimlerden etkilendiğini göstermektedir.

Seyyid Ali Haydar Efendi'nin eseri, Osmanlı'nın son döneminde kaleme alınan diğer kelâm metinleriyle mukayese edildiğinde bazı farklılıklar arz etmektedir. Meselelere sistematik yaklaşımı, mantikî derinliği ve nazarî tutarlılığı eserin özgün taraflarıdır. Ali Haydar Efendi, konuları daha ayrıntılı bir şekilde ve klasik kelâm geleneğine sadık kalarak ele almıştır. Dönemin bazı kelâm eserleri, modern akımlara cevap vermek gayesiyle kaleme alınmışken, Ali Haydar Efendi'nin eserinde modernist eğilimlere doğrudan bir tenkidin yer almadığı, bilakis akaid meselelerinin geleneksel usul çerçevesinde sistematik biçimde işlendiği görülmektedir. Bu durum, müellifin ilmî yaklaşımında muhafazakâr bir çizgiyi benimsediğini ve kelâm ilmini savunmacı bir metodoloji ile tahkim etmeye çalıştığını ortaya koymaktadır.

Eser, hamdele ve salve ile başladıktan sonra müellifin ismi, Hasan b. Osmân en-Nakî oğlu Seyyid Ali Haydar ez-Zühdi şeklinde verilmiştir. Ali Haydar Efendi'nin eseri kaleme alma gerekçesini şöyle özetlemek mümkündür: İslam akaidi, doğru yoldan saptıranların çokluğundan dolayı insanların kalplerinde zayıflayıp, görüşler ana kaynaktan uzak kaldıkça bitkin düşmüş ve doğru yoldan saptırmaya çalışanların müdahalesine maruz kalmıştır. İslam akaidi kesin burhan ve irfânî delillerle asıllarıyla buluşmadıkça şüphelerden kurtulamayacak ve aydın zihinlerde yer bulamayacaktır. İrfanı ile bilinen ve İslam'daki akidesinin güzelliği ile insanlar arasında tek olan, adaleti tesis edip neslin aslını tahkim eden Sultan Abdülaziz Han'a hediye olarak sağlam delilleri ortaya çıkarmak için bu eseri yazdığını belirtmektedir.⁷⁰

Mukaddime ile esere giriş yapılmış ve Hz. Peygamber döneminde dinî meselelerin kolayca çözüme kavuştuğu, bu sebeple de O'nun döneminde herhangi bir kelâmî ihtilafın bulunmadığı, ancak vefatından sonra ihtilafların baş gösterdiğinden bahsedilmiştir. Hadis kaynaklarındaki “ümmetin

⁶⁹ Ali Haydar Zühdi Efendi, *Ḥadīkatü'l-‘uḳalâ’*, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kasıdecizade,167), 1a-120b.

⁷⁰ Ali Haydar Zühdi Efendi, *Ḥadīkatü'l-‘uḳalâ’*, 2.

yetmiş üç fırkaya”⁷¹ ayrılacağını ifade eden rivayete atıf yapılmıştır. İslam’a muhalif mezheplere karşı Ehl-i sünnet âlimlerinin ve özellikle de kelâm alimlerinin İslam akaidini delilleriyle izah ettiklerinin altı çizilmiştir. “Size acûzelerin dindarlığını tavsiye ederim” mealindeki “*Aleyküm bi-dîni'l-acâ'iz*”⁷² şeklindeki rivayetin sahih olmadığını, sahih olsa dahi yanlış anlaşıldığını belirten Ali Haydar Efendi, bunun inanç ve ibadetle ilgili bir mesele olmadığını ve taklidi tercih edip nazar ve istidlalden vazgeçmek manasına gelmediğini belirtmiştir. Bu rivayetle, Medinelilerin hurmaları aşılama konusunda geçmişteki tecrübeyi devam ettirmeleri gerektiği vurgulanmıştır. Hz. Peygamber’in hurmaların aşılınması ile ilgili “Medinelilere ‘Siz aşılama yapmamış olsanız da hurma olur!’ dediğini fakat o sene hurma ağaçlarının vermemesi üzerine de Resûlullah’ın: ‘Siz dünyanın işini daha iyi bilirsiniz.’”⁷³ dediği rivayet edilir. Müellif, hadisin zâhirine dayanarak kelâmî nazar ve istidlâl yolunun terk edilmesini meşrûlaştıran yaklaşımların isâbetsizliğini özellikle vurgulamaktadır. Burada “din” kavramı, sadece itikat ve ibadet sistematığını değil, aynı zamanda sosyal ve pratik yönüyle birlikte bir hayat tarzını nitelemektedir. Ali Haydar Efendi, söz konusu rivayetin itikadî meselelerde tahkiki terk edip taklide yönelme çağrısı olmadığını, bilakis onun sadelik ve teslimiyeti merkeze alan bir hayat anlayışını ifade ettiğini savunur. Hz. Peygamber’in hurmaların aşılınmasına dair tavsiyesini zikretmesi de bu bağlamda dinî alan ile beşerî/sosyal tecrübenin sınırlarını tayin etmeye yöneliktir.

Dolayısıyla buradaki yorumun temelinde, akli delillerle tahkik edilmiş bir imanın gerekliliği fikri yer alır. Ali Haydar Efendi, bu yaklaşımıyla hem kelâmî mirasa sadık kalmış, hem de bazı rivayetlerin yanlış yorumlanması sebebiyle doğabilecek itikadî sorunların önüne geçmeye çalışmıştır. Ayrıca Fırka-i nâciyenin İmâm Mâtürîdî (ö. 333/944) ve Eş’arî’nin (ö. 324/935-36) mezhebi olduğunu, aralarında on üç meselede ihtilafın bulunduğunu, bu ihtilafların da tekfiri gerektirmeyecek konularda olduğunu belirtmiştir.⁷⁴

Ali Haydar Efendi, “*ed-Derecatü'l-ûlâ fî keyfiyeti'l-ma'rifeti ve tahşîlihâ*” başlığında mârifetullâhın vücûbu ve isbât-ı vâcib meselesini ele almıştır. Başta İmâm-ı Âzam (ö. 150/767), Eş’arî, Mâtürîdî ve bazı Mu'tezilî âlimlerin görüşleriyle marifetullâh konusuna açıklık getirmiş ve “hüsün-kubuh” meselesini izah etmiştir.⁷⁵ Tenbih bölümünün akabinde “*ed-Derecatü's-sâniye fî hudûsi'l-mukevvinât*” başlığında âlemin yaratılışı; “*el-Makâmetü's-sâniye fî hudûsi mâ yeterakkabü bihi'l-'âlem*” başlığında da cevher ve arâzın hudûsü ispat edilmeye çalışılmıştır.⁷⁶

Müellif, “*ed-Derecatü's-sâlise fî isbâti'l-vâcib ve tevhiidihî*” başlığında “Âlem-i muhdis, vâcibü'l-vücûddur; zirâ câizü'l-vücûd olsa tarafeyni müsâvi olmak hasebiyle taraf-ı vâhidi müreccah bir illetin vücûdu tercih-i bilâ müreccahın bi'l-bedâhe butlâmı sebebiyle emr-i mukarrerdir; zilke-i

⁷¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (ö. 273/887) , *es-Sünen*, nşr. M. Mustafâ el-A'zamî, (Riyad, 1403/1983), “Fiten”, 17 (No. 3991); Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (ö. 279/892), *el-Câmi'u's-şâhih*, nşr. Ahmed M. Şâkir, (Kahire 1356/1937), “İmân”, 18 (No. 2641).

⁷² İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, 1998), II/70.

⁷³ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875), *el-Câmi'u's-şâhih*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî (Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1991), “Fedâil”, 46 (No. 141).

⁷⁴ Ali Haydar Zühdi Efendi, *Hâdîkatü'l-'ukalâ'*, 4.

⁷⁵ Ali Haydar Zühdi Efendi, *Hâdîkatü'l-'ukalâ'*, 5.

⁷⁶ Ali Haydar Zühdi Efendi, *Hâdîkatü'l-'ukalâ'*, 8-9.

illet kendi nefsi olması tekaddümü’ş-şey bi-nefsihi kaziyesinin butlânı sebebiyle bâtıldır” ifadeleriyle Allah’ın yokluğunun düşünülemedeğini delilleriyle izah etmeye çalışmıştır.⁷⁷

“el-Muḳaddimetü’l-ûlâ fî nefyi’l-keşrati” başlığında “Muḥdisun li’l-âlem bi-hasebi’l-eczâ mütekessir olmaz” prensibini açıklamıştır. “el-Muḳaddimetü’s-sâniye fî nefyi’t-te‘addüd” başlığında “tâife-i Nasârâ uknûm-ı vücûd ve uknûm-ı ilim ve uknûm-ı hayat olmak üzere ekânim-i selâse isbâtı iddi‘âsında ittifâk edip bir fırkası ekânim-i mezkûre için sebep-i hudûs-i âlem olup asl-ı vücûd-ı âlem olmak iddi‘â etmiştir” ifadeleriyle Hristiyanların teslis inancını reddetmiş ve Hristiyanlığın bir mezhebi olan Nestûrîlerin bu konudaki itikadlarını ele almıştır.⁷⁸

“ed-Derecetü’r-râbi‘a fî işbâti’l-kıdem lehû Te‘âlâ” başlığında “ḥâlîk-ı lem yezel ḳadîmdir yani vücûdu adem ile mesbûk değildir”⁷⁹ ve “ed-Derecetü’l-hâmise fi’t-tenzihât” başlığında “Fâtır-ı semâvât cisim değildir zirâ cisim fasıl ve cins olan eczâ-i aḳliyye-i heyûlâ ve sûret veyahud cevher-i ferd olan eczâ-i vücûdiye eb‘âd olan eczâ-i miḳdâriyyeden mürekkebirdir terekkeb ise ihtiyâcı müsted‘î olduğu için vücûba münâfidir” ifadeleriyle Allah’ın kadim olduğu, cisim olmadığı, varlığının zâtından, ezeli ve ebedî olduğundan bahsetmiştir.⁸⁰ “ed-Derecetü’s-sâdis fî tahkiki’s-şifât ve fihâ maḳşâd, el-maḳşadü’l-evvel fî taḳsimi’s-şifât” başlığında “Mutlaka şifât iki kısım olup bir kısmı mevsûfda mütekarrare ve bir kısmı gayr-i mütekarraredir” şeklinde Allah’ın sıfatlarını izah etmiştir.⁸¹

“el-Maḳşadü’s-sânî fî beyâni’s-şifâti’s-sübûtiyye fihâ ‘anâḳidü’l-unḳûdi’l-evvel fî beyâni’l-iḥtilâf fihâ” bölümünde Allah’ın sübûtî sıfatları ve onunla ilgili ihtilaflar ele alınmış ve Cenâb-ı Hakk’ın sübûtî sıfatlarıyla ilgili ihtilaflar “el-Unḳûdu’s-sânî fî beyâni’l-iḥtilâf ‘alâ mâ‘aleyhi’l-iḥtilâf”, “el-Unḳûdu’s-sâlis fi’t-teşyîd ve’t-tezyîf”, “el-Maḳşadü’s-sâlis fî tahkiki şifati’t-tekvîn”, “el-Maḳşadü’r-râbi‘ fî tahkiki şifati’l-‘ilm”, “el-Maḳşadü’l-hâmis fi’l-ḳudret”, “el-Maḳşadü’s-sâdis fi’l-hayati ve’s-sem‘ ve’l-başar ve fihâ kevâkib”, “el-Kevkebü’l-evvel fi’l-hayat”, “el-Kevkebü’s-sânî fi’s-sem‘ ve’l-başar”, “el-Kevkebü’s-sâlis fi’l-iḥtilâf”, “el-Maḳşadü’s-sâbi’ fi’l-irâde”, “el-Maḳşadü’s-sâmin fi’l-keḷâm”, “el-Maḳşadü’t-tâsi‘ fi’n-nübüvve”, “el-Maḳşadü’l-âşir fi’l-melâ’ike”, “el-Maḳşadü’l-hâdî ‘aşara fi’l-kerâmet”, “el-Maḳşadü’s-sânî ‘aşar fi’l-me‘âdi ve fihî terşîḥ ve ezhâr ve tis‘a medâric” şeklinde ayrı ayrı başlıklar hâlinde hayat, sem‘, basar, irade, kudret, keḷâm, tekvîn ve ilim sıfatları açıklanmıştır. Aynı başlık altında nübüvvet, melekler ve keramet konuları da ele alınmıştır.⁸²

“ez-Zehratü’l-evvel fî ḥaḳîḳati’r-ruh”, “ez-Zehratü’s-sâniye fi’l-iḥtilâf fihî”, “ez-Zehratü’s-sâlis fî hudûsi’l-ervâl” başlıklarında ruh konusu ele alınmış; “ez-Zehratü’r-râbi‘a fî me‘âni’l-haşr ve’n-neşr ve’l-me‘âd ve’l-ḳiyâme” başlığında ise mead konuları, yeniden diriliş ve kıyamet meseleleri işlenmiştir. “Ḳiyâmet lafzî masdar olup yevm-i ḳiyâmet emvâtın kabirlerinden kâim oldukları vakitten ibârettir bazılar ḳiyâmet lafzının mu‘arrabıdır ve ḳiyâmet lafzı Süryani olup kabirden ḳiyâmet ma‘nasıdır demişlerdir ve ḳiyâmet Ḳur‘ân’da esâmi-i adîde ile zikr olunmuştur ki bazı bu

⁷⁷ Ali Haydar Zühdü Efendi, *Ḥadîkatü’l-‘uḳalâ*, 11-13.

⁷⁸ Ali Haydar Zühdü Efendi, *Ḥadîkatü’l-‘uḳalâ*, 15-16.

⁷⁹ Ali Haydar Zühdü Efendi, *Ḥadîkatü’l-‘uḳalâ*, 22.

⁸⁰ Ali Haydar Zühdü Efendi, *Ḥadîkatü’l-‘uḳalâ*, 24.

⁸¹ Ali Haydar Zühdü Efendi, *Ḥadîkatü’l-‘uḳalâ*, 26.

⁸² Ali Haydar Zühdü Efendi, *Ḥadîkatü’l-‘uḳalâ*, 27-71.

mağamda zikr olunur yevmü'l-cezâ ve yevmü't-telâk ve yevmü'l-cem' ve yevmü'l-miâd ve yevmü'l-ba'ss ve yevmü'l-hâkka ve yevmü't-tenâd ve's-sâ'a ismidir" şeklinde kıyâmeti ifade eden diğer kavramlara değinmiştir. Kıyamet lafzının aslen Süryanice olduğu, kıyametin ölülerin kabirlerinden kalktığı vakti ifade ettiği, ceza günü, toplanma günü ve diriliş günü gibi farklı tamlamalarla da ifade edildiğini belirtir.⁸³

"ez-Zehratü'l-hâmise fî i'âdeti'l-ma'dûm", "ez-Zehratü's-sâdisse fî tahkîki'l-mağam", "ez-Zehratü's-sâbi'a fî edilleti'l-me'âdi'l-cismâni" başlıklarında tekrar dirilişin mahiyeti üzerinde durulmuş; "ed-Derecetü'l-ûlâ fî suâli'l-melekeyn ve azâbi'l-ğabr", "ed-Derecetü's-sâniye fî zikri şahâyifi'l-a'mâl", "ed-Derecatü's-sâniye fî haқиkatı's-sırât", "ed-Derecetü's-sâlisse fî ş-şefâ'ati ve'l-havzi" ve "ed-Derecetü'r-râbi'a fî'l-cenneti ve'n-nâr", başlıklarında sorgu melekleri, kabir azabı, amel defteri, sırat köprüsü, şefaatin hakikati, havz ve kevser ile cennet ve cehennem konuları işlenmiştir.⁸⁴

Son bölümde ise hilafet meselesine girilmiş ve "ed-Derecetü'l-hâmise fî'l-imâmeti ve'l-hilâfeti", "el-Kelâm fî'l-hilâfeti ba'de'n-nebi ve fîhi ezhâr", "ez-Zehratü'l-ûlâ fî hilâfeti Ebû Bekir ve Efdâliyetuhû", "ez-Zehratü's-sâniye fî hilâfeti Ömerü'l-Fârûk", "ez-Zehratü's-sâlissetü fî hilâfeti Osman b. Affan", "ez-Zehratü'r-râbi'atü fî hilâfeti Ali b. Ebtalib ba'de vefâti Osman b. Affan - rağıyallâhu te'âlâ anhumâ-" başlıklarında imamet ve hilafet konularıyla birlikte hulefa-yı râşidînin hilafet dönemlerinden ve faziletlerinden bahsedilmiştir. Hilafet sıralamasının fazilet sıralaması olduğu şeklindeki ehl-i sünnetin genel anlayışı benimsenmiştir. "ez-Zehratü'l-hâmise fî vücûb-ı ta'zimi's-şahabe" ile de sahabeye hürmet göstermenin önemi üzerinde durulmuştur. Son olarak kelâmın en mühim meselelerinden iman ve tevbe konuları "ed-Derecatü's-sâdisse fî'l-imân" ve "ed-Derecatü's-sâbi'atü fî't-tevbeti" başlığında işlenmiştir.⁸⁵

"Temmet" yani sonuç başlığında ise müellif, dönemin padişahı Sultan Abdülaziz Han'ın himayesinde eserini tamamladığını belirtmiş, Allah'a hamd ü sena ederek eserini bitirmiştir. Eserin sonunda 30 Muharrem 1293 tarihinde Bosnevî Hacı Muharrem Efendi'nin matbaasında basıldığı kaydı yer almaktadır.⁸⁶

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında yaşamış, ilmiye teşkilatı içerisinde etkin bir konuma sahip ve meşhur ulemâ ailesine mensup âlimlerden biri de Ali Haydar Zühtü Efendi'dir. Babası Şeyhülislâm Akşehirli Hasan Fehmi Efendi, "Nakîbü'l-eşraf Ganîzâde" sülalesindendir. Nesep açısından incelendiğinde ise babası ve dedelerinin Nakîbü'l-eşraf neslinden gelmesi, onun da Hz. Peygamber'in soyuna mensup olduğunu yani "seyyid" olduğunu göstermektedir.

Şeyhülislâmlık Arşivi'nde tarafımızca yapılan araştırmada Ali Haydar Efendi'ye ait Sicill-i Ahval fonunda 251/28 ve 253/7 numaralı dosyaların içerisindeki belgelerde tercüme-i hal varakası ve hizmet cetveli tespit edilmiştir. Böylece hakkında kesin ve detaylı bilgiye ilk defa ulaşılmıştır. Şu

⁸³ Ali Haydar Zühdü Efendi, *Hâdîkatü'l-'ukalâ'*, 71-75.

⁸⁴ Ali Haydar Zühdü Efendi, *Hâdîkatü'l-'ukalâ'*, 75-94.

⁸⁵ Ali Haydar Zühdü Efendi, *Hâdîkatü'l-'ukalâ'*, 94-118.

⁸⁶ Ali Haydar Zühdü Efendi, *Hâdîkatü'l-'ukalâ'*, 118-120.

ana kadar biyografisi ile ilgili fazla bir bilgiye sahip olunmamasının sebebi, tercüme-i hâl dosyasının daha öncesinde yayımlanmamış olmasıdır.

Osmanlı Devleti'nde akaid ve kelâm ile ilgili tartışmaların arttığı bir dönemde Ali Haydar Efendi'nin sarf, nahiv, İslam tarihi, Arap dili ve belâğati gibi alanlarla birlikte kelâm ve akaid sahasında da eserler kaleme alması onun çok yönlü bir âlim olduğunu ve dönemin dini meselelerine kayıtsız kalmadığını göstermektedir. Yazma eser kütüphanelerinin kataloglarında elliye yakın eseri kayıtlı olmakla birlikte bunlardan bazıları babası Hasan Fehmi Efendi'nin eserleridir. Bununla birlikte birçoğunun kendi kaleminden çıktığı tespit edilmiştir.

İlim yolculuğunda önemli mesafeler kat eden Ali Haydar Efendi'nin ilmi bir çevrede yetişmesi, kendisi için bir avantaj olmuşsa da babası Hasan Fehmi Efendi'nin siyasî olarak çalkantılı dönemde şeyhülislâm olması kendisini de etkilediği açıkça görülmektedir. Özellikle babasının görevden azledilerek Medine'ye sürgün edilmesi Ali Haydar Efendi'nin de İstanbul'dan uzaklaştırılmasına sebep olmuştur. Her ne kadar kendisi hakkında Küçük Ali Haydar ve Büyük Ali Haydar Efendi'nin gölgesinde kaldığı için isminin ön plana çıkmadığı iddia edilmişse de ilmî şöhretine gölge düşüren asıl meselenin babasının batılılaşma hareketlerine karşı duruşu ve modernizm yanlılarından ciddi tepki almış olduğu sonucuna varılmıştır.

Bu çalışma, Seyyid Ali Haydar Zühtü Efendi'nin yalnızca hayatı ve kelâm eserini tanıtmakla kalmamış, aynı zamanda onun Osmanlı'nın son dönem kelâm geleneği içerisindeki ilmî konumunu da açık bir biçimde ortaya koymuştur. *Ḥadîkatü'l-‘uḳalâ'* adlı eserinde temel kelâmî meseleleri hem Mâtürîdî hem de Eş'arî çizgideki delillerle temellendirmesi, onu çağdaşı kelâm âlimlerinden farklı kılan bir özelliktir. Eserin ilmî üslubunda göze çarpan açıklık, sadelik ve öğretici yöntem ise, 19. yüzyıl Osmanlı kelâm literatürüne dikkate değer bir metodolojik katkı sunmuştur. Sistematik anlatım, mantıkî tutarlılık ve nazarî derinlik gibi özellikleriyle *Ḥadîkatü'l-‘uḳalâ'*, klasik kelâm geleneğinin son dönemdeki devamlılığını ve ilmî canlılığını göstermesi bakımından müstesna bir yere sahiptir.

Ali Haydar Efendi'nin *Ḥadîkatü'l-‘uḳalâ' fî iddihâri ezhâri'l-fuḳalâ'* başlıklı kelâm eseri incelendiğinde, eserinde Allah'ın sıfatları, marifetullah, alemin yaratılışı, kıyamet, yeniden diriliş, sırat, mizan gibi temel kelâmî meselelerin yanında Hz. Peygamber'den sonra hilafet, hulefâ-yı râşidînin fazileti ve sahabeye saygı gösterilmesi gibi konuların da işlendiği görülmüştür. Konu başlıklarından da anlaşılacağı üzere Ali Haydar Efendi bu eserde, temel kelâm ve itikadî konularla birlikte bazı tartışmalı konuları ele aldığı ve kelâmî konuları değerlendirirken öncelikle Mâtürîdî mezhebinin görüşlerine yer verdiği tespit edilmiştir. Eş'arîlerin de kanaatlerini dile getiren Ali Haydar Efendi, sonrasında konuyla ilgili muhalif fikirleri de belirterek onlara reddiye sadedinde deliller getirmiştir. Meseleleri, kısa, öz ve net bir şekilde tekrara düşmeden ele almasıyla eserine akıcılık kazandırdığı görülmüştür. Naklî delillerde genellikle konuya ilişkin ayetleri vermiş olmakla birlikte hadislerle de müracaat ettiği saptanmıştır. Ayet ve hadislerin kaynaklarını vermemiş ve okuyucunun bunları bildiği tahmin edilmiştir. O dönemde halkın gündeminde olmayan meselelere yer verilmediği gibi farazi tartışmalara da girilmemiştir. Böylece eserin konu tasnifinde takip edilen metot ve eserin tertibi, konuların anlaşılmasını kolaylaştırdığını açıkça göstermektedir.

Netice itibariyle, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılında yetiştirdiği bir âlim olan Seyyid Ali Haydar Zühütü Efendi'nin telif ettiği eser, hem klasik kelâm geleneğine olan bağlılığını hem de yaşadığı dönemin ilmî ihtiyaçlarına cevap verme gayretini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Onun ilmî mirası, yalnızca Osmanlı'nın son devirlerine ait tarihî bir bilgiden ibaret olmayıp, günümüz kelâm araştırmalarına da bir ilham kaynağı teşkil etmektedir. Bu bağlamda, *Hâdîkatü'l-'Ukalâ'* adlı eserin, geçmişin derin ilmî birikimini yansıtan ve çağdaş ilmî çalışmalara yön verebilecek kıymetli bir kaynak hüviyetinde olduğu kanaatindeyiz.

Kaynakça

Aclunî, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî. *Keşfü'l-ğafâ'*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1998.

Ahmet Cevdet Paşa. *Tezâkir*. Haz. Cavit Baysun. 4 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Aksoyak, İsmail Hakkı. "Hasan Fehmi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Erişim 14 Şubat 2025. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/hasan-fehmi>.

Ali Haydar Zühüdî Efendi. *Ḥadîkatü'l-'uḳalâ' fî iddiḥâri ezhâri'l-fuzalâ*. Sivas: Ziya Bey Yazma Eser Kütüphanesi, 4690, 1a-120b; İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Müteferrik, 9548, 1a-120b; Konya: Yusuf Ağa Yazma Eser Kütüphanesi, YB10045, 1a-120b; İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Sami Benli, 1060, 1a-120b; İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Serez, 1424, 1a-120b; İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kasidecizâde, 167, 1a-120b; İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Celal Ökten, 78, 1a-120b; İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 240, 1a-120b; İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Müteferrik, 8228, 1a-120b; İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Reşit Bey, 37, 1a-120b; Konya: Konya Yazma Eser Kütüphanesi, BB23653, 1a-120b; İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Zühüdî Bey, 445, 1a-120b; İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 6421, 1a-120b; Çorum: Hasan Paşa Kütüphanesi, 942, 1a-120b; 3957, 1a-120b; 3955, 1a-120b.

Ali Haydar Zühüdî Efendi. *Risâle fî'l-vaz'ıyye*. İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3555/21, 22a-23b; Ali Emiri, Arabi, 3554/21, 22a-23b.

Ali Haydar Zühüdî Efendi. *Risâle fî keyfiyyeti't-ta'îm*. İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3555/6, 83a-84b.

Ali Haydar Zühüdî Efendi. *Risâle fî tefsîr kavlihî Te'âlâ "ve 'Alleme 'âdeme'l-esmâ'e küllehâ"* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi, 134-5, 83a-88b.

Ali Haydar Zühüdî Efendi. *Tercüme-i Kudûrî*. Manisa: Yazma Eser Kütüphanesi, 655/2, 43a-84b.

Ali Haydar Zühüdî Efendi. *Şerḥü Dü'â'i'l-kunût*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hasan Hayri Abdullah Efendi, 107-6, 87a-88b; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3555/7, 87a-88b.

Ali Haydar Zühüdî Efendi. *Şemmetü'l-esrâr*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı, 1397-2, 130a-166b; Hacı Mahmud Efendi, 1908-2, 130a-166b.

Ali Haydar Zühüdî Efendi. *Merâşidü'l-ḥikem*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı, 397-1, 1a-129b; Hacı Mahmud Efendi, 1908-1, 1a-129b.

Ali Haydar Zühüdî Efendi. *Müntehabâtü'n-naḥiv*. İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3554/11, 20a-21b.

Ali Haydar Zühüdî Efendi. *Lem'atü'l-efkâr*. İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3554/16, 3-5; İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi, 134-9, 3a-5b.

Ali Haydar Zühdi Efendi. *Risâle fî Beyâni'd-delîl*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi, 134-2, 1a-20b.

Ali Haydar Zühdi Efendi. *Ta'likâ 'alâ Şerhi'l-'İşâm 'ale'r-risâleti'l-vaz'iyye li'l-Îcî*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi, 134-4, 26a-74b.

Ali Haydar Zühdi Efendi. *İrşâdü'l-mübtedî şerhu 'Avâmili'l-Birgivi*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi, 134-8, 1a-24b.

Ali Haydar Zühdi Efendi. *Risâle fî inne'l-cümlete'l-vâkı'a ba'de cümletⁱⁿ immâ en yekûne lehâ sehl^{ün} mine'l-'arab velâ*. İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3555/13, 21a-22b.

Ali Haydar Zühdi Efendi. *Risâle fî İ'râbi'l-cümle "Küllü mâ haţara bi-bâlik Vallâhu verâ'e zâlik*. İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3555/22, 23a-24b.

Ali Haydar Zühdi Efendi. *Risâle fî İ'râbi'l-cümleti'l-vâkı'a ba'de'l-cümle*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hasan Hayri Abdullah Efendi, 107-12, 21a-22b.

Ali Haydar Zühdi Efendi. *Tuḥfetü ṭullâbi'l-ezkiyâ'*. İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3555/15, 1a-2b.

Ali Haydar Zühdi Efendi. *Ṭuḥfetü'l-lebîb*. İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3555/20, 20a-22b; İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi, 134-11, 20a-27b; İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3554/20, 20a-22b.

Ali Haydar Zühdi Efendi. *Ḳâfiyetü'l-erîb 'alâ tuḥfeti'l-Lebîb*. İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3555/19, 9a-20b; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi, 134-5, 10a-21b.

Ali Haydar Zühdi Efendi. *Risâle fî'l-mantık/Risâle fî Ene'd-delîle yuṭlaḳu 'alâ 'iddeti me'ânin*. İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3554/17, 5-7; Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı, 1741-2, 93a-100b.

Ali Haydar Zühdi Efendi. *'Azîziye*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi, 134-5, 76a-82b.

Ali Haydar Zühdi Efendi. *Mirḳatü'r-reşâd*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi, 134-9, 5a-9b.

Ali Haydar Zühdi Efendi. *Risâle fî Ḳazıyyeti'l-münfaşıla*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi, 134-6, 1a-9b.

Ali Haydar Zühdi Efendi. *Risâle fî'l-âdâb*. İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3554/12, 1a-21b.

Ali Haydar Zühdi Efendi. *Risâle fî'l-Münâzara*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hasan Hayri Abdullah Efendi, 107-11, 1a-21b.

Ali Haydar Zühdi Efendi. *Risâle fî Beyâni envâ'i'l-mâhiyyât*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Hasan Hayri Abdullah Efendi, 107-18, 1a-9b.

Ali Haydar Zühdü Efendi. *Risâle fî izâhi'l-mâhiyyât*. İstanbul: Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri, Arabi, 3554/18, 1a-9b.

Ali Haydar Zühdü Efendi. *en-Netâ'icü's-şultânîyye*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi, 134-3, 20a-25b.

Ali Haydar Zühdü Efendi. *er-Riyâzu'l-hâkânîyye*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi, 134-1, 1a-16b.

Ali Haydar Zühdü Efendi. *Muhtelif Manzûmeler*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi, 134-7, 10a-23b.

Ali Haydar Zühdü Efendi. *Risâletü'l-ımtihan*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Nafiz Paşa, 1298, 1a-202b.

Ali Haydar Zühdü Efendi. *Muhtaşaru hâşiye 'alâ Muhtaşari'l-Me'ânî*. Konya: Yusuf Ağa Kütüphanesi, YB3316, 1a-588b.

Arıtürk, Çiğdem. *Milli Kütüphane 06 Mil Yz A 2713 ve 06 Mil Yz A 2762 Numaralı Şiir Mecmuaları (İnceleme, Metin ve MESTAP'a Göre Tasnifi)*. Siirt: Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Arslan, Mehmet. "Alî Haydar, Akşehirli-zâde". *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü (TEİS)*. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ali-haydar-aksehirlizade> (Erişim Tarihi: 09.09.2020).

Aruçi, Muhammed. "Reisülulema". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/549-550. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Altunsu, Abdulkadir. *Osmanlı Şeyhülislamı*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972.

Aydın, Mehmet Akif. "Ali Haydar Efendi, Küçük". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/396-397. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Aydın, Mehmet Akif. "Ali Haydar Efendi, Büyük". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/396. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Aykanat, Mehmet. "Bir Osmanlı Hukuk Adamı İlginli Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi". *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 26/1 (2018), 47-62.

Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. *Temhîdü'l-evâ'il ve telhîşü'd-delâ'il*. tah. İmadüddin Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-Kütüb es-Sekâfiyye, 1987.

Başar, Serhat. *Eserleri, Fotoğrafları ve Aileleriyle Osmanlı Şeyhülislamı*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2017.

BOA, Osmanlı Arşivi. Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval Defterleri [DH. SAİDd]. No. 113, Gömlek No. 289.

Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333.

Çukurlu, Talip. "Şiir Defteri/Mecmû'a-i Eş'âr (Ali Haydar)". *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*. Erişim 11 Nisan 2024. <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/siir-defteri-mecmu-a-i-es-ar-ali-haydar>.

Çukurlu, Talip - Arıtürk, Çiğdem. "Milli Kütüphane'de Bulunan 06 Mil Yz A 2762 Numaralı Şiir Mecmuasının MESTAP'a Göre Tasnifi". *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 4 (2021), 1-31.

Huyugüzel, Ömer Faruk. *İzmir Fikir ve Sanat Adamları (1850-1950)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.

Işık, Ayhan. "Osmanlı Devleti'nde Nakîbü'l-eşrâflık Müessesesi ve Nakîbü'l-eşrâf Kaymakamları". *Alevilik Araştırmaları Dergisi* 10 (2015), 185-228.

Işık, Ayhan. "Osmanlı Devleti'nde Nakîbü'l-eşrâflık Müessesesi ve Meşihat Arşivi'ndeki Nakîbü'l-eşrâf Defterleri". *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 8 (2014), 213-285.

İbrahim Hakkı Konyalı. *Akşehir*. İstanbul: Nümune Matbaası, 1945.

İpşirli, Mehmet - Çelebi, İlyas. "Hasan Fehmi Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/320-322. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

İlmiye Salnâmesi. Haz. Ahmet Nezih Galitekin - Seyit Ali Kahraman. İstanbul: İşaret Yayınları, 1998.

Lewis, Bernard. "Hasan Fehmi Efendi". *The Encyclopaedia of Islam*. 3/250-251. Leiden: Brill, 1971.

Özdemir, H. Ahmet. "İlgınlı Bir Şeyhülislam Hasan Fehmi el-Hüseynî (1210-1297/1795-1880)". *I. Ulusal İlgin Sempozyumu*. ed. Hakan Sarı vd. 490-500. Konya: İlgin Belediyesi Kültür Yayınları, 2012.

İstanbul Müftülüğü, Meşihat Arşivi (MŞH). *Sicill-i Ahval Belgeleri (SAİD)*. No. 251/28.

İstanbul Müftülüğü, Meşihat Arşivi (MŞH). *Sicill-i Ahval Belgeleri (SAİD)*. No. 253/7.

Pakalın, Mehmed Zeki. *Sicill-i Osmanî Zeyli: Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*. haz. Şakir Batmaz. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008.

Tayşi, Mehmet Seyhan. "Feyzullah Efendi, Seyyid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/527-528. İstanbul: TDV Yayınları 1995.

Uyanık, Ercan. *Modernleşme Döneminde Türk Aydınının Eğitime Bakışı*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Yıldız, Esra. *Şeyhülislâmlığın Bürokratik Yapısı*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2022.